

P.M.CƏFƏROVA*müəllim*

DOI:10.48652/m5483-4812-9684-k

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ VURĞUSUNUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ*Açar sözlər: cümlə vurğusu, melodiya, intonasiya, ritm, heca**Ключевые слова: фразовое ударение, мелодия, интонация, ритм, слог**Key words: sentence stress, melody, intonation, rhythm, syllable*

İngilis dilində cümlə vurğusu söz vurğusuna nisbətən daha mürəkkəb akustik hadisədir. Bu səbəbdən cümlə vurğusunun təbiəti, növləri və funksiyaları müxtəlif baxımdan izah edilir. Cümlə vurğusuna müxtəlif tərəfdən yanaşmağın nəticəsində dilçilikdə cümlə vurğusu anlamını ifadə edən toplu yaranmışdır.

Cümlə vurğusu anlayışı, adətən cümlə daxilində bir qrup sözün qüvvətli, ucadan tələffüz olunması, yaxud cümlənin sonuncu mənalı sözünün artikulyator- akustik baxımdan ayrılması, fərqlənməsi kimi izah edilir. Bu mənada cümlə vurğusu məntiqi, yaxud sintaqma vurğusu kimi başa düşülür. Bir qrup dilçilər cümlə vurğusunu cümlədə bütün vurğulu, vurğusuz və zəif vurğulu sözlərin məcmusu kimi izah edir. Bu planda cümlə vurğusu bir dil hadisəsi kimi bir qədər geniş mənada izah edilir.

Başqa bir qrup dilçilər cümlə vurğusuna cümlənin yalnız xarici qabığını müşayət edən və onun daxili məzmunu ilə əlaqəsi olmayan artikulyator- akustik bir hadisə kimi baxır. Digər dil hadisələri kimi, cümlə vurğusuna da forma və məzmun birliyinin vəhdəti baxımından yanaşmaq lazımdır. (3, s. 147) Cümlədə bu və ya digər ünsürün seçilməsi neyro-fizioloji bir proses kimi nitq fəaliyyətinin məqsəd və vəzifəsi ilə, nitq aktının şərtləri ilə, dilin öz daxili imkanları ilə, konkret kontekst və nəhayət, danışanın düşdüyü situasiya ilə, psixoloji-emosional vəziyyəti ilə şərtlənir. Cümlə vurğusunun prosodik tərəfi onun ifadə planını xarakterizə edirsə, cümlədə bu və digər ünsürlərin cümlənin məzmunundan, danışanın niyyətindən, məqsədindən, asılı olaraq seçilməsi cümlə vurusunun məzmun planını xarakterizə edir.

Qara saçlı / qızı çağırın gəlsin. (xıtab)

Qara saçlı qızı / çağırın gəlsin. (mübtəda)

Cümlə vurğusu da variant və invariantın qarşılıqlı əlaqəsindən fəaliyyət göstərir.

a) Cümlə vurğusunun artikulyator – akustik və perseptiv xüsusiyyətlərinin özündə birləşdirən fonetik variantlar.

b) Artikulyator- akustik obrazın məna anlamı təəssüratını özündə birləşdirən funksional variantlar. Cümlədə bütün vurğulu, vurğusuz sözlərin məcmusunu özündə birləşdirən, semantik yükün dəyərindən və danışanın münasibətindən asılı olaraq, cümlələrdə müəyyən sözlərin və birləşmələrin artikulyator - akustik, semantik baxımdan ayrılmasını, cümlələrin ritmik- melodik baxımdan formalaşmasını və qavranılmasını təmin edən prosodik vasitəyə cümlə vurğusu deyilir. (2, s.92-93)

Cümlə vurğusu söz vurğusunun artikulyator - akustik bazası əsasında yaransa da, bu iki fonetik hadisəni eyniləşdirmək olmaz. Cümlə və söz vurğusunun özünəməxsus xüsusiyyətləri və fərqləndirici əlamətləri var.

Söz vurğusu sözlərin və söz birləşmələrinin ayrılmaz əlaməti kimi çıxış edirsə, cümlə vurğusu cümlə və cümlədən böyük olan vahidlərin ayrılmaz ünsürü kimi çıxış edir. Ayrılıqda götürülmüş sözlərdə vurğunun yeri həmin dilin aksent quruluşunun özünəməxsus qanunauyğunluğu ilə şərtlənirsə, cümlə daxilində sözlərin vurğu daşması sözlərin semantik yükündən, sintaktik funksiyasından, mövqeyindən asılı olur. Məsələn: Children, turn the water on. (xıtab)

Children, turn the water on. (mübtəda).

Children, turn the water on. (tamamlıq)

Cümlə daxilində ritmik meylin təsirindən və cümlənin məzmununa uyğun qarşılaşdırma nəzərdə tutulduqda, söz vurğusunun yeri dəyişə bilər. Məsələn:

Janes composition is dood. Her composition is excellent.

Söz vurğusu dil vahidlərini bir səs kompleksində söz və söz birləşmələri formasında birləşdirdiyi halda, cümlə vurğusu (ritmik qrup sintaqmaları), cümlə və cümlədən böyük olan sintaktik vahidləri birləşdirir, onları məzmunu müvafiq şəkildə təşkil edir.

Cümlənin kommunikativ tipindən, sintaktik quruluşundan kontekstdən və situasiyadan, nitqin üslubi xüsusiyyətində subyektin fikrə münasibətindən asılı olaraq, cümlə daxilində prosodik baxımdan müəyyən dəyişikliyə uğrayır və əlavə çalar alır. Məsələn : 'Is there any difference between them?

Əgər danışan situasiyaya maraqlı deyil, nrazılıq ifadə edirsə, bu halda cümlələrin aksent-melodik strukturu dəyişəcək. Is there any difference between them?

Sözün fonetik strukturu cümlə daxilində melodiyanın, tempin, tembrin, fasilənin, ritmin və cümlə vurğusunun hesabına əlavə çalarlıq alır. Məsələn: What do you want? - Nə lazımdır? What do you want? - Axı nə istəyirsən?

İkinci cümlədə köməkçi feilin vurğu daşması melodiya ilə vurğunun qarşılıqlı fəaliyyəti "qəzəb, hiddət" kimi emosional münasibət ifadə etməyə artikulyator - akustik perseptiv zəmin yaradır. Məsələn: We are at the lesson. Tom has five English books. Bu cümlələrdə beş söz, altı heca vardır. Hecaların sayının bərabər olmasına baxmayaraq. Birinci cümlə sürətlə, ikinci cümlə nisbətən ləng tələffüz olunacaq. Çünki birinci cümlədə bir vurğulu heca, ikinci cümlədə isə dörd vurğulu heca var.

Söz və cümlə vurğusu ritmik baxımdan oxşar əlamətlərə malik olsalar da, onlar arasında fərq var. Çoxhecalı sözlərdə ikinci dərəcəli vurğunun olması ritmik meyillə şərtlənir. Cümlə daxilində ritmik əvəzlənmə, nitqin ritmik xüsusiyyətləri isə cümlə vurğusunun zəminində həyata keçirilir. Nitq prosesində söz vurğusu nitqin ritminə tabe olur və müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

İki qüvvətli və bir zəif, bir qüvvətli vurğuya malik olan sözlər cümlə daxilində öz vurğularını itirə bilər. Məsələn: She is just good - looking. She is a good - looking girl. Söz vurğusunun ritmik xüsusiyyəti yalnız fonetik xarakter daşıyarsa, cümlənin ritmik qruplara bölgüsü, həm qrammatik, həm də semantik mahiyyət kəsb edir. Məsələn: She never remembered her doctors instructions. She never remembered her in those days.

Söz və cümlə vurğusunu fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri də onların akustik əlamətləridir.

Söz daxilində hecalar prosodik xüsusiyyətləri baxımından biri digəri ilə qarşılaşdırıla bilər. O dildəki dinamik vurğu aparıcı rola malikdir.

Söz və cümlə vurğusunu fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də söz vurğusunun statik, cümlə vurğusunun dinamik olmasıdır.

Cümlə daxilində vurğunun hərəkiliyi, dinamikliyi, cümlədə yeni mənanın formalaşmasına, müxtəlif modal – emosional münasibətlərin ifadəsinə gətirib çıxarır. Odur ki, söz vurğusundan fərqli olaraq, cümlə vurğusuna dinamik kateqoriya kimi baxmaq lazımdır.

Cümlə vurğusu, hər şeydən əvvəl fiziki hadisədir. Belə ki, o dilin səs materialı kimi, müəyyən hersə, amplitudaya malikdir. Cümlə vurğusu həm də fizioloji hadisədir. Cümlə vurğusu özlüyündə mənaya malik deyil. Vurğunun ayrılıqda öz mənası olmasa da, o, konkret leksik-sintaktik struktur çərçivəsində müəyyən fonetik- fonoloji məzmun kəsb edir. Məsələn: What are you working for? – Nə iş görürsən?

What are you working for? – Hansı mükafat üçün işləyirsən?

Mənə qızıl saat zənciri verin. – qızıl saat üçün zəncir

Mənə qızıl saat zənciri verin.- saat üçün qızıl zəncir.

Nitq axınında cümlələrdə və cümlədən böyük olan nitq parçalarında müəyyən sözlərin ayrılmasını təyin edən, daha doğrusu, cümlə vurğusu təəssüratı, təsirini yaradan hansı əlamətlərdir?

İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə vurğusu üzrə aparılan təcrübi tədqiqatın nəticələrinə görə, cümlə vurğusu fonetik təbiəti etibarlı ilə hər iki dildə özünəməxsus akustik əlamətlərlə səciyyələnir. (1, s. 222)

İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə vurğusu fonetik təbiəti etibarlı ilə kompleks məcmusunu özündə birləşdirir.

Cümlə vurğusunun artikulyator əsasını nitq orqanlarını, o cümlədən aşağı və orta tələffüz üzvlərinin intensiv işi təşkil edir. Cümlə vurğusu melodiya ilə həyata keçirilən və nu iki proses nitq axınının inteqrasiya və differensiasiyasını tənzim edir. Cümlə vurğusu nitq axınında iki funksiya yerinə yetirir. Cümlətəşkiledici və mənaformalaşdırıcı funksiyalar. Cümlə vurğusunun cümlətəşkiledici funksiyası onunla ifadə olunur ki, o, nitq axının ritmik qrupları, sintaqmlarda sintaqmları cümlələrdə, cümlələri isə cümlədən böyük olan nitq vahidlərində, bütöv bir kontekstdə, abzasda birləşdirməklə, ayırmaqla, nitq axınına ritmik, sintaqmatik üzvlənmə və perseptiv xarakter verir. Cümlə vurğusunun mənaformalaşdırıcı funksiyası onunla izah olunur ki, o, sintaqmlarda, cümlələrdə və cümlədən böyük olan nitq vahidlərinin strukturunda bir və ya bir neçə sözü süçməklə, nəzərdə tutulan informasiyanın və münasibətin verilməsini təmin edir. Bu funksiya özünü bir neçə formada göstərir:

Mənaferqləndirici funksiya

Modal emosional funksiya

Rekoqnitiv funksiya

Hər hansı bir cümlə və cümlədən böyük olan sintaktik vahidlər nitq prosesində söyləmə formasında müəyyən bir məlumatın və fikrin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Eyni zamanda leksik tərkibə və sintaktik struktura malik olan cümlələrin ritmik-melodik strukturunda, semantik məzmununda, kommunikativ növündə, məntiqi və modal məzmununda dəyişiklik yaranır. Bəs eyni leksik vahidli və sintaktik strukturlu cümlələrin müxtəlif informasiya və modal emosional münasibətlər ifadə etməsinə təsir göstərən nədir? Funksional baxımdan cümlə vurğusunun aşağıdakı növləri vardır.

Semantik-sintaktik vurğu - Sözlər bir leksik vahid kimi lüğətdə vurğuya malikdir. Ancaq onlar nitq prosesində cümlə və cümlədən böyük olan söyləmələr tərkibində olarkən, bir qrup sözlər öz vurğusunu itirir, bir qrup sözlər isə vurğu qəbul edərək, digər suprasediment ünsürlər hesabına əlavə çalarlıq alır. Məsələn: She sat at the window with her hands in her hand.

Modal – predikativ vurğu- Sintagma və cümlələrin sonuncu vurğulu sözünü müşayiət edən vurğuya modal predikativ vurğu deyilir. Onunla xarakterizə olunur ki, cümlənin strukturunda müəyyən bir sözü ayırmaqla, cümlənin kommunikativ mərkəzini qeyd edir. Hər hansı bir məlumatın konkretləşməsinə təmin edir. This is my niece Niss Smith. (xəbər) This is my niece Niss Smith. (xıtab)

This is my niece Niss Smith. (əlavə)

1. İntellektiv vurğu – Eyni leksik tərkibə və sintaktik quruluşa malik olan cümlələri mənasına görə fərqləndirən vurğuya intellektiv vurğu deyilir. Məsələn:

What is he like ? – He is an iron master.

2. Predikativ vurğu. Real faktorların modallığına əsaslandığından, o, subyektiv modal münasibətləri əsasən, özündən kənar edir. Funksoyası onunla izah olunur ki, o, pedikativ olmayan cümlələrdə predikativlik yaradır, sözləri, söz birləşmələrini kommunikativ cümlə növü kimi formalaşmasını akustik- perseptiv baxımdan təmin edir. Məsələn, *A warm night. The best planet in London. A cold hostile star.* (4, s. 10-11).

3. Modal vurğu. Modal vurğunun funksiyası onunla ifadə olunur ki, o, nitq prosesində parantezaları, xitabları, tərəddüd bildirən sözləri və modal feilləri müəyyən mövqedə qeyd etməklə, cümlənin məzmununa danışanın münasibətini ifadə edir. Məsələn: *In fact, I am never wrong. You will be able to come.*

4. Emfatik vurğu. Cümlələrin yüksək emosionallığını, ifadəliliyini, effektivliyini, estetik tutumunu təmin edən vurğuya deyilir. Emfatik vurğunun funksiyası onda ifadə olunur ki, o, cümlələrin daxili emosional təsir yükünü üzə çıxarmaqla, müxtəlif keyfiyyətli subyektiv – modal münasibətlərin ifadə olunmasını təmin edir. Emfatik vurğu cümlənin məzmununda yeni obyektiv modal məna yaratmır. O, yalnız cümlənin məzmununu emosional baxımdan qüvvətləndirir, ona əlavə emosional məna verir. Məsələn: *What the devil have I done with my slippers?*

Ədəbiyyat

1. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmo-melodik xüsusiyyətləri . Bakı, 1996.
2. Babayev S., Qarayeva M. English phonetics. Bakı, 2005
3. Vassilyev V.A. English phonetics. M., 1980.
4. Zeynalov F. H. Practical English phonetics. Bakı, “Mütərcim” 2012

П.М.Джафарова

Основные особенности фразового ударения

Резюме

Статья посвящена взаимосвязи фразового ударения. А также мелодии в английском языке. В статье было предпринята попытка изучения основных функций фразового ударения в связной речи. А также взаимосвязан фразового ударения компонентами интонации, особенно с мелодией.

Таким образом, в данной статье фразового ударения рассматривается на фонетическом и на функциональном уровнях.

P.M.Jafarova

The main peculiarities of Sentence stress in English

Summary

The article deals with the interrelation of sentence stress and melody in the English language. In the article an attempt is made to study the major functions of sentence stress in connected speech. And its relation to the components of the intonation, especially to melody.

Thus, sentence stress is being studied on the phonetic and functional levels in the article.

Rəyçi: filol.f.d. K.A.Alırzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2022